

УДК 801.73(438)"15"

Ксенія КОНСТАНТИНЕНКО
Університет Ка Фоксарі, Венеція

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ТЕКСТАХ ВЕНЕЦІЙСЬКИХ ПОСЛІВ ТА НУНЦІЇВ У ПОЛЬЩІ НАПРИКІНЦІ XVI ст.

У статті розглянуто деякі аспекти відображення України в італійській дипломатичній літературі останньої третини XVI ст., а саме: співвідношення об'єктивних реалій з інтертекстуальними топосами та поняттями про «дивовижне».

Ключові слова: образ, гетерообраз, топос, стереотип, «дивовижне», «реальне».

W artykule rozpatrzono wybrane aspekty ukraińskiego odrodzenia we włoskiej literaturze dyplomatycznej ostatniego trzyciestolecia XVI w., a dokładniej — zbieżności obiektywnych realiów z toposami intertekstualnymi oraz wyobrażeniami o tym, co «zadziwiająco».

Słowa kluczowe: obraz, heteroobraz, topos, stereotyp, «zadziwiająco», «realne».

The article examined some aspects of Ukrainian literature in the Italian renaissance last three decades of diplomatic sixteenth century, and more precisely — the convergence of objective realities of intertextual topoi and ideas about what is «amazing».

Keywords: picture, hetero-picture, thopos, stereotype, «amazing», «real».

В останній третині XVI ст. кількість літератури про Східну Європу, слов'ян в цілому у Західній Європі й особливо в Італії зростає. Основними причинами цього є, по-перше, незмінний інтерес до пізнання-опису віддалених земель, по-друге — постійна актуальність турецької загрози, нові повороти у турецько-європейських стосунках, як-то перемога Венеції і союзників при Лепанто (1571), потенціал слов'ян у боротьбі з турками й татарами і в цьому контексті — все помітніша роль козацтва як політичної сили. Козаки все частіше згадуються у реляціях венеційських послів, поки що не займаючи там багато місця, проте у зв'язку з конкретними діями, а не просто як констатація того, що «черкаси», чи козаки, мешкають на тій чи іншій території по Дніпру. Ще 1560 р. посол Венеції у Стамбулі М. Каваллі зазначає, що «руські піддані князя Московського і Поляки помітно дошкуляють» татарам, і якщо поляки, що зараз у мирі з турками, помиряться і знайдуть спільну мову з московитами, то зможуть «сильно притиснути турок, як вони вже робили в минулому [6, с. 279–280], але не згадує конкретно козаків, пишучи про поляків та московитів. У тексті Каваллі, реляційно-сухому, наявна традиційна тема антиосманської християнської ліги, оцінка можливих союзників і сувора лінія щодо турок: це вороги, яких можна позбавитися, лише перебивши їх [6, с. 280]. Наприкінці 1574 р. Дж. Ліппомано, посол Венеції у Польщі, у реля-

ції наводить лист татарського хана до Воєводи Руського (Palatino di Russia), намісника польського короля в Україні, де хан пише про свою роздратованість діями козаків (Casache), які чинять татарам чимало бід. Їх необхідно спинити, а як ні — кінець «дружбі» [10, с. 84]. Одним із найдавніших свідчень про козацтво як явище є інформація про козаків, подана папськими нунціями Калігарі та Болоньєтті. Й. Кресалкова відзначає непевність і взаємну невідповідність історичних даних щодо зародження і розвитку козацтва [1, с. 63–71]. На її думку, «об'єктивні» свідчення двох релігійних діячів допомагають пролити додаткове світло на це питання, тобто для дослідниці важливою є інформативний бік свідчень Калігарі й Болоньєтті, що видається їй історично достовірним. Але в цілому тексти Калігарі й Болоньєтті поєднують перелік реальних подій і вказівки на конкретних осіб, наприклад, високу особисту оцінку Івана Підкови в листі Калігарі від 15 серпня 1578 р., з узагальненими описами того ж козацтва, основні риси яких збігаються у багатьох текстах різних часів.

Наведемо уривок із листа А. Калігарі від 15.08.1578 р.: «Козаки — народ, що складається з багатьох націй: Поляки, Руські, Угорці, Іспанці, Італійці і т.д., які без дружини й дітей живуть на порогах та невеликих острівцях Бористену. Перебуваючи постійно в полях, вони живуть грабунком, дотримуються Християнської віри і присягаються, що вони — вороги Татар і Турок.

Вони хоробрі в бою і звуться козаками, бо козак татарською означає добрий солдат. Багато буйних молодиків, що не мають бажання працювати або ж не можуть лишатися на батьківщині через різні порушення ними закону, приходять до них і підкоряються їхньому ватажкові, відразу отримуючи належну частину здобичі й небезпек. Їх близько 4 тисяч, і не минуло ще 15 років, як було засновано цю спільність, що свого часу відзначалася великою повагою до Короля Польщі, а нині куди меншою...» [10, с. 65].

У наведеній картині наявні: топос вільності, мотив втечі від звичного соціуму, небажання займатися типовою буденною (селянською) роботою, але — хоробрість і вправність у роботі солдатській, водночас — часом несамоविта жорстокість і підкреслено руйнівний характер поведінки на захоплених територіях і зі здобиччю; відсутність звичної сім'ї, часто розбишацьке минуле, багатонаціональність, але — християнська віра як важливий об'єднуючий та ідеологічний фактор, ворожість до татар і турок, тобто мусульман, «антиєвропейців». Цікаво, що кожна з цих рис, взята окремо, повністю або частково може відповідати історичній дійсності. Але їх поєднання і подача в літературній обробці явно чи підсвідомо окреслює козацьку спільність як феномен — екзотичний, відмінний від звичного соціального життя, а отже — цікавий, достойний уваги: християнське вільне воїнство практично на межі європейського й азіатського універсумів, що поєднує риси європейські (твердість у християнській вірі, «антибусурманська» спрямованість) і варварські (анархійність у багатьох життєвих сферах, за винятком військової ієрархії й дисципліни, жорстокість і схильність до руйнування під час воєн). За зовнішньою об'єктивністю епістол папських посланців, на нашу думку, ми маємо зародження літературного образу козацтва у «сарматському» ключі, у даному випадку ще не пов'язаного безпосередньо з гетерообразом України, образу, який переходить надалі з одного твору до іншого, розвиваючись, збагачуючись конкретними деталями, особливо за часів Хмельниччини, але практично незмінного в основних рисах.

Прямий стосунок до «козацької» теми має відомий опис страти Івана Підкови, зроблений агентом герцога Тоскани у Польщі Ф. Тальдуччі [1] у реляції графу К. делла Пенна. Д. С. Наливайко, наводячи майже повністю сцену, описану Тальдуччі, доцільно асоціює її з класичною трагедією [2, с. 161–162]. Спроба захоплення

Підковою з козаками молдавського престолу може трактуватися з різних поглядів, але безумовним лишається факт, що Підкова потрапляє до рук ворогів через нищу зраду, про що негативно відізналися як Тальдуччі, так і цитований вище Калігарі, і смерть, прийнята прилюдно з великою гордістю і героїзмом. Монолог героя перед смертю, як його передає Тальдуччі, відповідає образіві-квінтесенції лицаря-християнина: «...я завжди хоробро бився проти ворогів християнської віри і завжди дбав про користь і вигоди нашої вітчизни. Бути щитом проти невірних було моєю постійною думкою, і я завжди прагнув утримувати їх на кордонах і не дозволяти їм переходити Дунай... Знаю лише одне, що маю померти від руки ката, бо так наказав поганий пес турок вашому королю, своєму слугі, а король ваш — катові. Смерть мене не страшить. Але пам'ятайте, що пройде небагато часу, і вас спіткає лиха доля, з волі того ж поганого пса будуть відправлені в Константинополь ваше майно, ваші голови і голови ваших королів...» [1, с. 5–6]. Пророцтво Підкови, передане Тальдуччі, явно набуває для західного читача-реципієнта універсалізуючого характеру: будь-який союз із «поганими псами» турками приведе до плачевних наслідків. Реальна політика такі союзи допускала, як у поляків, так і у козаків сепаратно, але літературне узагальнення підноситься над реальними подіями.

Усе більше інформації про козацькі походи на турецькі володіння з'являється в реляціях послів західних держав зі Стамбула, насамперед венеційських — можна вказати на донесення венеційського баїла Л. Бернардо від 1587 р. про атаку козаками Варни, з великими втратами для турок [12, с. 160], про взяття козаками «бандитами» Усіани, про взяття козаками околиць Бендер [12, с. 161]. Крім констатації фактів тут ми не знаходимо якоїсь характеристики козаків на зразок тієї, що зробив, наприклад, Калігарі. Козаки у подібних свідченнях поки що досить сильно прив'язані до гетерообразу Польщі. Але поява і наростання подібної інформації про успіхи козаків, про їх наступальну щодо турок стратегію працювала на утвердження образу постійно діючої антитурецької сили, про яку не варто забувати. Досить відомою і багато в чому показовою для політичної обстановки і уявлень про козацтво у цей період є реляція секретаря папського нунція в Польщі кардинала Болоньєтті Карло Гамберіні: «Записка про те, яку користь можна мати від союзу з козаками на випадок війни з Туреччиною» від

липня 1587 р. Гамберіні радить дожу й сенату подумати про союз із козаками, готовими виступати у великій кількості проти турок незалежно від заборон з боку польського уряду. Гамберіні коротко розповідає про походження козаків. У цій розповіді ми маємо багато конкретних даних, без явного емотивного забарвлення: про поділ козаків на реєстрових і вільних (всього їх, зазначає, Гамберіні, близько 19 000), про конкретні цифри щодо можливої допомоги. Повторює дані про походження козаків від волоцюг та розбишак, які, щоправда, з самого початку захищали польські землі від перекопських татар і турок, ставши за часів Сигізмунда «грозою мусульман». Цікавим є зауваження про походження слова «козак» від «коза» — через їх зграбність і рухливість (це твердження матиме успіх у подальшій літературі про козаків, наприклад, у А. Віміні), так само як і розповідь про укріплення ними островів. Особливої уваги заслуговує зауваження про можливість залучення запорозькими козаками до антитурецької боротьби донських козаків, валахів, молдаван, болгар, сербів і т. д. Це свідчить про їх авторитет та визнання політичної ваги. Гамберіні також говорить про неоднорідні стосунки з татарами (з ними козаки ведуть «добру війну») і турками (їх козаки безжально знищують) [12, с. 37].

Гетьман козаків нібито заявив Гамберіні: «Для нас однаково, з якого боку напасти на турків. З татарами впоратися неважко — це безладний, погано озброєний набрид, здатний тільки пограбувати і втекти. Але знищення татар, зазвичай відданих султану, було б навіть для нього відчутним ударом, не тому, що він цінує їх високо, а тому, що вони постачають йому — за угодою або за гроші — величезну кількість рабів із руських і польських земель... А без цієї маси рабів не зрушили б з місця його галери, тобто був би паралізований турецький флот... Щодо прямого нападу на турків, то, скориставшись їхньою війною з Персією, козаки, в союзі з іншими народами, легко могли б проникнути до Константинополя; турки нині такі ослаблені й виснажені, що не змогли б дати їм належної відсічі...» [12, с. 37]. Пізніше Гамберіні отримав від двоюрідного брата-гетьмана документ про готовність вступити у війну з турками «на службі найсвітлішого дожа» [12, с. 37]. Як бачимо, ідеї гетьмана виглядають досить чіткими, перспективи — обґрунтованими, навіть якщо Гамберіні й уважає справу нелегкою. З документа вимальовується образ козацтва як політич-

ної сили, не дуже залежної від польського уряду, достойної сепаратних політичних стосунків. Козаки поступово стають живим конкретним втіленням давньої, як ми бачили, традиційної концепції пограниччя між Європою і «чужим» татарсько-турецьким світом. Венеційський посол у Польщі П. Дуодо в реляції 1592 р. проводить паралель між козаками й хорватськими та угорськими ускоками, даючи козакам характеристику подібно до Каліґарі: «Між цими двома ріками (Дніпром і Дністром) живуть козаки, народ надзвичайно хоробрий, чисельністю від дванадцяти до п'ятнадцяти тисяч осіб; вони є мішаниною поляків, литовців, молдаван, волохів, італійців, турок та людей інших націй. За способом життя вони схожі на ускоків, живуть із військової здобичі, особливо багаті на здобич і часті їхні походи на татар, чиї напади козаки часто відбивають, не дозволяючи їм проникати до Польщі. Воюють вони й проти турків із дедалі більшим успіхом... Ці козаки є підданими Польського Короля, і в разі війни, за певну платню, всі йому служать...» [20, с. 321].

Отже, в розглянутих вище текстах вимальовується образ народу багатонаціонального, що веде відокремлений і підкреслено мілітаризований спосіб життя, при цьому обороняючи від «чужинців» кордони польської, себто «європейської» держави. Необхідно звернути увагу, що у зазначений період у текстах, де йдеться про козацтво, практично ніде немає явного поєднання козацької й української-рутенсько-руської теми. Натомість підкреслюється розмаїтість національного складу козацької спільноти і, найголовніше, їх бойові дії проти татар і турок, їх потенціал у зіткненні християнської Європи і мусульманського Сходу. Є й інший показовий момент, помічений Д. С. Наливайком [2, с. 166–167], — мотив можливої провіденційної чи щонайменше провідної ролі козацтва на шляху до знищення османської загрози. Гетьман у «Записці» Гамберіні запевняє, що при першій появі козацького війська до нього приєднаються балканські народи — серби й болгари, а також волохи й молдавани, бажаючи скинути турецьке ярмо. Мотив загального православно-християнського виступу проти турок поширюється наприкінці століття серед південних слов'ян, а відтак — і в Західній Європі. Відбивається пізніше і в «Подорожах» П. делла Валле, про що йтиметься нижче. Ідея ця цілком вписувалася у концепцію «слов'янської єдності», що набувала поширення в західній, зокрема італійській або розповсюдженій в Італії описо-

вій етно-географічно-історичній літературі про слов'ян. Не можна сказати, що цей аспект був дуже релевантним у загальному розвитку уявлень про українські землі, але необхідно врахувати і його.

У 70-ті роки XVI ст. з'являються нові описові твори, присвячені Польському королівству, у зв'язку з нетривалим перебуванням на троні Польщі Генріха Валуа. Як і у випадку з М. Меховським, найбільший резонанс і міжнародний вплив на уявлення про Польське королівство, а відтак — про українські території, мали твори, написані поляками з розрахунком на європейського читача, або ж безпосередньо пов'язані з особистим «польським» досвідом автора. «Полонія» Я. Красінського виходить 1574 р. у Болоньї латиною [13]. Я. Красінський був людиною типової гуманістичної освіти, учнем відомого вченого-гуманіста К. Сигонія, який, напевно, брав участь у написанні чи оформленні матеріалів для «Полонії». Крім помітної і логічної обізнаності Красінського з географією й історією Польщі, маємо географічно-етнографічні описи українських земель, екскурси в історію Київської Русі. Причому в цих епізодах, як і у творі в цілому, лейтмотивом проходить ідея слов'янської єдності, що, як ми могли бачити, активно формувалася в другій половині XVI ст. і відображена у згаданій нами літературі. Красінський вважає правітчиною слов'ян територію Русі; саме звідти, на його думку, вони прийшли до Мізії, Дакії, Паннонії, всієї Іллірії, Польщі та Чехії. Русичі за одягом і озброєнням, пише автор, майже не відрізняються від інших слов'ян. Уваги варта досить детальна характеристика козаків. Д. С. Наливайко вважає, що Красінський припустився деяких неточностей, озброївши козаків луками і приписавши їм дещо від військової тактики татар [2, с. 135]. Можна сперечатися на науково-історичному рівні, чи користувалися козаки подібною зброєю, але справа в тім, що Красінський не одинокий у цьому твердженні, як і в тому, що чимало рис, які характеризували татар, використовували і в описах козаків. Показово те, які це риси: стійкість, витривалість у спеку й холод, невибагливість, войовничість і вправність у бою. Все це, як і використання «класичної» зброї, відповідає не тільки прийнятому у ренесансній літературі стереотипу варвара-войовника, а й моделі «сарматського портрета», у руслі такого культурного, ідеологічного й естетичного феномена, як сарматизм на теренах Польщі. Тож «неточності», на нашу думку, можна розцінювати як об-

разотворчий засіб. Загалом картина козацтва, подана Красінським, відзначається образною динамічністю, поєднанням традиційної канви з конкретизуючими, актуалізуючими деталями, хоч варто підкреслити, що канва-структура образу лишається практично незмінною: стійкість, витривалість, «татарський» або ж «скіфський» чи «сарматський» тип озброєння, блискучість військової тактики, швидкість, наступальність, степовий мілітаризований спосіб життя, яке проходить у постійних бойових діях із чужинцями-татами: козаки «стійко переносять холод, голод і всілякі злидні. Озброєні вони легко, подібно до татар. Коней мають дуже гарних і придатних до невеликих сутичок. Сідла на конях влаштовують таким чином, щоб можна було легко повертатися на всі боки і стріляти з лука. В битвах найчастіше пускають у хід луки, вражаючи градом стріл ворожих вершників і їх коней. Крім того, вони озброєні шаблями, на зразок східних, і короткими списами. У ворожому краю просуваються дуже швидко, все віддаючи вогневі й мечу, власне, у швидкості полягає і безпека, й звитяга воїна. Живуть вони в широких степах Подолії, де ведуть постійні війни з кримськими татарами. Возять із собою в саквах усі пожитки, копчене м'ясо і сіль, змішану з перцем. Кожен має при собі кресало й губку, щоб, забивши якусь дичину, що її повно в тих безлюдних степах, можна було тут же розвести багаття, засмажити її, приправивши сіллю з перцем...» [2, с. 135].

На думку італійського вченого Р. Піккіо, у другій половині XVI ст. можна говорити про зрілість усвідомлення «полоністичних» у широкому розумінні (а відтак і «українських») тем і проблем у венеційських політичних та культурних колах. «Вже на другу половину Чинквеченто венеційська культура має у своєму розпорядженні комплекс, можна сказати, стабільних знань про Польщу, що дозволяв використовувати їх місцевим компіляторам без необхідності залучення аналітичної інформації нових дослідників Сарматії» [19, с. 122]. Показовим для оцінки тогочасного рівня знань про польські землі у венеційських колах вчений вважає «Трактат (discorso), що містить відомості про походження, розташування, вигляд, багатства, звичаї, спосіб управління та військову силу поляків...» [9] Е. М. Манолессо, вченого, літератора, дипломата, який, судячи з біографічних даних, отримав титул академіка у 16-річному віці й написав солідні праці, маючи трохи більше 20 років. «Трактат» — так ми перекладаємо

те, що у венеційській практиці зазначеної епохи називалося «discorso», мав бути короткою узагальнюючою композицією на зразок сучасних енциклопедичних статей, тоді як «реляції», про що вже йшлося вище, зазвичай аналізували сучасні події, а історико-географічні чи етнографічні деталі використовували скоріше як фон. Трактат Манолессо дійсно виглядає «дзеркалом» знань, поглядів, традицій, що побутували у літературі його епохи. Він, за модою часу, адаптував до сучасних йому реалій географічні терміни Птолемея і чітко охарактеризував походження слов'ян, а відтак — поляків: слов'яни, колишні «скіфи», за часів імператора Мауріція мігрували насамперед у напрямку Босфору Кіммерійського, де розділилися на дві частини: одна осіла за Істром аж до Далмації, а інша спинилася в тих краях, що нині зветься Польщею і Богемією; далі йдеться відповідно про князів Чеха і Леха. Р. Піккіо вважає, що «жоден письменник Кракова чи Богемії не зміг би в ті часи викласти проблему з більшим лаконізмом і впевненістю, ніж наш юний венеційський компілятор...» [19, с. 125]. Далі Манолессо коротко подає історію Польщі, державне та церковне управління, звичайно, спиняється на природних багатствах з акцентуванням дивовиж («бізон» — зубр), знаходить місце для опису культу святих та їх реліквій у Польщі, «простих» звичаїв, що побутують у шляхетських колах і навіть пише про бідність та підневільне становище селян. Переходячи до адміністративного поділу Польщі, автор особливе місце відводить «Русії» — «верхній і нижній», зокрема Подолії, згадуючи у зв'язку із «Русією» київські часи, навернення до християнства і князя Володимира.

Не можна оминати увагою свідчення про українські землі у творах Антоніо Марія Граціані, секретаря папського нунція Дж. Ф. Коммендоні, дипломата, який разом із Граціані об'їздив усю Європу і був нунцієм у Польщі в 1563–1565 і 1571–1573 рр. [4]. Ставши у 1592 р. єпископом м. Амелії, Граціані присвятив останні роки свого життя літературній праці й залишив чимало творів. Серед них — біографія кардинала Коммендоне, на жаль, опублікована тільки століттям пізніше у Падуї в латинському оригіналі, а до того — в Парижі, спочатку латиною, далі у французькому перекладі [8; 15]. Тобто не можна говорити про якийсь суспільний резонанс твору і поданої в ньому інформації за часів його написання, але для нас твір цікавий як документ і літературний матеріал, створений ерудитом-італійцем останньої чверті XVI ст., який,

з одного боку, особисто побував на описаних землях, а з іншого, як освічена людина, не міг не користуватися вже наявним історико-літературним матеріалом про «Сарматію», «Скіфію», землі Польського королівства. У вищеназваному творі йдеться не тільки про життя кардинала, до речі, уповноваженого, серед інших доручень, папою Павлом IV вести переговори з Венецією про лігу з Ватиканом [11], а й події, свідком яких Граціані був разом із кардиналом. У XV розділі «De Vita...» Граціані описує подорож до Русії — «Roxolaniam, hodie Russiam vocant» [4, с. 166], під якою розуміє області довкола Львова і Поділля. Ті самі описи Граціані повторює у іншому творі — «De scriptis invita Minerva», опублікованому, щоправда, аж у 1745 р. [7, с. 142–159]. Маємо цікавий опис Львова, акценти і деталізація у якому цілком обґрунтовані діяльністю і переконаннями автора: його звичайно цікавить релігійний аспект, належність, схильність чи ворожість до католицької віри населення описуваних країв. Граціані докладно спиняється на багатонаціональності Львова, розповідає історію львівських вірмен і їх відношення до католицизму, причому важливими критеріями оцінки виступають схожість–несхожість обряду на традиційний католицький, знання–незнання латини тощо. «Окрім вірмен велика кількість жителів Русії має віру, обряди та церемонії грецькі. Вони зветься рутенцями...» [8, с. 168]. Їх митрополит має резиденцію в Києві, керує всіма релігійними справами, йому підпорядковано багато єпископів — у Валахії, Литві й навіть у країні московитів. Як і всі християни Грецького обряду, рутенці залежать від Константинопольського патріарха. Загалом подібні свідчення про рутенців тих часів можна знайти у багатьох епістолах і реляціях папських нунціїв у Польщі: так, подібно про рутенців пише апостольський протонотарій у Варшаві (1565–1568) Дж. Руджері [17, с. 20–21]. Цікавим є зауваження, що рутенці під час церковної відправи не слухають ніяких проповідей: священник обмежується читанням деяких епізодів Святого Письма, бо вважається, що простий народ має лише дотримуватися віри предків, не ставлячи перед собою проблем, які вимагають особливих розмірковувань. Саме тому, вважає автор, рутенців не торкнулися ересі. Звичайно, вищеназвані свідчення не відображають історичну реальність у її повноті, проте ілюструють концепцію: простота і патріархальність руського населення захистила його від шкідливих ересей, що розвинулися серед «інтелектуалів» заходу

Європи. Особливе зауваження щодо єврейського населення Львова: євреї тут можуть займатися будь-якими професіями, володіти землею, носити зброю, тобто нібито мають ті самі права, що й інші громадяни [8, с. 169–170]. Це, звичайно, видається авторові дивиною. Крім Львова, Коммендоне і Граціані подорожують до Кам'янця, Хотина, бачать землі поблизу Бористена, розорені татарами, а після повернення до Львова — до Перемишля, Ярослава, Тарнова. Не бракує традиційного образу «Києва в руїнах», що мандрівники бачили здалеку [8, с. 170]. Опис «Подолії», зроблений уважним мандрівником-очевидцем і супроводжений досить конкретними оригінальними порадами щодо стратегії розвитку краю, «натурними» замальовками побутового характеру тощо, загалом не є оригінальним. Автор, як і його сучасники та попередники, відчув необхідність скористатися усталеними топосами фантастично родючої «землі Ханаанської»: «Подолія знаходиться між рікою Дністром, що відділяє її від валахів, та Бористеном, що відділяє її від московитів і татар. Це частина Русії з розлогими і дуже родючими рівнинами. Народи цієї провінції нічого іншого не мусять робити, лише зрушують трохи землю і сіють туди зерно без будь-яких зусиль, після чого повертаються тільки на час жнив — настільки родюча ця земля, що не потребує тяжкої праці. На кожную мірку зерна припадає потім більше п'ятдесяти мірок врожаю. Кажуть також, що навіть як тільки труснути легенько колоски під час жнив, зернини, що падають, дають добрий врожай наступного року і роком пізніше так само, без оранки чи обробки землі. Ці широкі долини без жодного людського втручання чи праці дають також багато плодів. Трава настільки соковита, що сягає людського зросту і поширює дуже приємний аромат, тому місцеві жителі, які не приділяють багато уваги обробці землі та годівлі худоби, мусять проганяти її з полів, аби не здохла від переїдання...» [8, с. 272–273]. Додається, щоправда, й судження практичного характеру про те, що потенціал земель практично не використовується, бо місцеве населення «...сіє лише кількість зерна, достатню для прогонування його самого» [8, с. 274].

Граціані, пишучи свій твір у 90-ті рр. XVI ст., міг користуватися і відомим текстом А. Іваньні, але і Іваньні користувався стереотипами та елементами гіперболізації, що поступово утверджувалися протягом XVI ст. Безумовно, на «літературі факту», створеній очевидцями,

відбивається обережне введення нових елементів, взятих із дійсності. Але об'єктивне бачення і авторська інтерпретація не збігалися і не могли збігатися, тому основні елементи образу, зокрема України, мають характер відверто інтертекстуальний, вони лишаються незмінними довгий час, обростаючи новими деталями у тому випадку, якщо ці деталі не вступають у явний дисонанс із традиційними концепціями Європи, Азії, двох Сарматій, образу варваровоївника чи образу патріархального побуту на біблійно-родючій землі.

Не обходить таким чином Граціані й тему алкогольних напоїв, знов розповідаючи про величезну кількість меду в Русії і про медовий напій, що його вживають рутенці у величезних кількостях і навіть «занадто» [8, с. 274]. Услід за попередниками автор захоплено говорить про велику кількість водойм і риби: води Русії не менш родючі, ніж ґрунти [4]. Як і Меховський, Граціані виділяє особливо смачних щук, що їх солять і продають. Взагалі, на його думку, торгівля рибою та її розведення є тут дохідною справою. Автор подає власний оригінальний докладний опис особливого способу рибалки взимку, підкреслюючи живописний момент зимових морозів у Русії, коли всі ріки замерзають, а озера стають ніби мармуровими і можуть витримувати вагу не тільки людей чи коней, а й навантажених возів: «Вони, отож, продривляють лід праворуч і ліворуч і пробивають багато отворів, схожих на вікна, на однаковій відстані; далі частина відходить в один бік, частина — в інший; опускають у воду палиці, до яких причеплено рибальські сіті; проштовхуючи їх від берега озера до першого отвору, а від нього до наступного, вони з'єднують сіті у віддаленому місці так, що, як потягнути палиці, сіті розтягуються на все озеро або на увесь простір, обмежений отворами, і збирають усю рибу, що під ними знаходиться. При такій рибалці ноги лишаються сухими і немає жодних труднощів» [8, с. 275–276]. Опис явно має характер реалістичний на відміну від справді дивовижного явища, що його фіксує далі Граціані — важко уявити, що саме в реальності малося на увазі, але в цьому випадку приваблює традиційна для епохи увага автора до екзотичного, відмінного від звичайного, а відтак достойного авторського акцентування. Граціані нібито переповідає почуте — хоча поляки і король особисто запевняли його у правдивості цієї історії. Йдеться про ластівок, що нібито сплять у «летаргійному» зимовому сні на дні озера: «Не насмілююся тут стверджувати одну річ, яка здається майже неімовірною, якби тільки я не чув її від багатьох до-

стойних довіри осіб, і від самого короля, які мені присягали, що бачили це на власні очі. Буває часом, що взимку, під час такої рибалки, із дна озера витягають м'яку безформну масу, яка здається нагромадженням мокрого пір'я, що злиплося разом, пробувши тривалий час під водою і впізнається не без зусиль. Можна було б сказати, що це тіло ведмежати, ще не облизаного матір'ю, тільки це нагромадження більше і чорніше. Якщо його поштовхати чи потягти, може здатися, що в ньому немає нічого живого, але як віднести це нагромадження до теплого приміщення, що в них поляки зазвичай живуть під час суворих зим, можна побачити, ця маса розпадається й розділяється на однакові частини. Це ластівки, які, чуючи тепло, прокидаються й відразу відлітають. Кажуть, що ці птахи, коли наближається зима, з'єднуються один із одним дзьобом чи лапками й кидаються у воду: коли вони опиняються на дні, теплий пар, що виходить із землі, зігріває їх і захищає від нестерпних холодів цього льодяного клімату, і що (...) виходять назовні навесні, відліплюються одна від одної і злітають угору. Залишаю тим, хто цікавиться секретами природи, суперечку про те, чи можуть птахи дихати під водою, або ж чи можуть жити, не дихаючи: я обмежуюся тільки розповіддю про те, що вважається достовірним серед поляків...» [15, с. 276–278]. Як відомо, ластівки у середньовічних бестіаріях були наділені великою кількістю позитивних тлумачень, цей птах часто зустрічається і в античних віруваннях; легенда про те, що ластівки постійно відлітають на південь без пір'я і там зимують у скелях, походить ще від Аристотеля [5, с. 444–445]. Але в жодному з можливих «авторитетних» класичних джерел немає легенд, подібних до розказаної Граціані, і, як ми побачимо, не тільки ним. Існує, щоправда, подібне китайське повір'я, що ластівки зимують всередині раковин на дні моря [5, с. 445]. Тут можна тільки гадати, чи могли подібні уявлення якимось чином вплинути на нашого автора. Про іншу асоціацію спиритуального характеру читаємо у Ф. Унтеркірхера: коли надходить зима і перші холоди, ластівка літає понад морями, так само й людина мусить уникати зла й холоду світу і пережити, наблизившись до тепла любові, що віджене холод спокуси подалі [22]. Але зіставлення розповіді Граціані й нижченаведеної Дж. Ліппомано з цими міркуваннями, на нашу думку, не має достатнього обґрунтування. В усякому разі, ми дозволили собі процитувати історію про ластівок майже повністю, щоб довести, що Граціані, незважаючи на висловлений ним завуальований скептицизм щодо поданої інформації, виділяє

їй не менше місця у творі, ніж цілому описові Подолії чи конфесійному питанню у Львові. На нашу думку, обсяг епізоду в тексті говорить сам за себе: практицизм конкретних зауважень і тут поступається «опису дивовиж» (незважаючи на їх реальність чи нереальність). Тут нам здається доцільним зробити тимчасовий відступ від твору Граціані й навести показовий приклад із жанру реляції, що його ми вже торкалися раніше, зокрема, реляції про Польщу від 1575 р. Дж. Ліппомано, постійного (ординарного) посла Венеції у Польському королівстві. Річ у тім, що Ліппомано так само описує «велике диво», що його можна спостерігати «у всьому Польському королівстві», — пташок (автор називає їх *cossille*, на жаль, перекладу цього слова знайти не вдалося. — К. К.), що «не відлітають, як-то кажуть, до теплих країв, а, чіпляючись лапка за лапку, крило за крило, падають на дно озер та річок і там впадають у сплячку, замерзаючи». Автор нібито сам бачив, як рибалки їх виловлювали, відігрівали — і вони злітали! Так, пише Ліппомано, як це буває з комахами, що зимують у сні під корою дерев [16, с. 277]. Враховуючи основні завдання і традиційну структуру реляції, якої мав дотримуватися автор, інтерес Ліппомано та інших реляторів до свідчень явно фантастичного характеру є більш ніж промовистим доказом актуальності елемента екзотики-дивовиж навіть у такому жанрі, як реляція, що його традиційно прийнято сприймати як зразок реалізму й об'єктивності на загальному тлі тогочасної літератури. «Реляції — картини цілого життя держав, окреслені особами, які за темпераментом, освітою, традиціями і політичними звичаями звикли до реалістичної рецепції осіб і речей, тож поза їх увагою не лишаються характерні риси й основні елементи життя різних народів...» [3, с. 14], — зазначає Ф. Антонібон. Але з цим можна погодитися, лише уточнивши, що звичка до реалістичної рецепції не була перепорою у пошуку незвичайного на далеких і маловідомих територіях. Ще далі просувається у цьому напрямі П. Дудо, надзвичайний посол Венеції у Польському королівстві. У реляції про Польщу від 1592 р., пишучи про Литву та її населення, з його пережитками язичницького культу змія він зазначає (ми наводимо приклад про Литву, оскільки в реляціях та інших історико-географічних творах розглядуваної епохи у описах Польського королівства литвинів, русинів і власне поляків хоч і розрізняють, але все ж образи їх земель і самих мешканців, як частково й татар — не в останню чергу за рахунок спільної скіфсько-сарматської «матриці», наділено багатьма спільними рисами): «Розказує

дехто, що в тих самих краях деякі демони, щоб легше було звабити людей до власного оманливого культу, слугують їм в обробці земель та інших домашніх справах. І хоч це здається неможливим, особи, цілком варті довіри, стверджують, що це правда. Крім того, в минулому існувала думка, що саме в тих землях знаходиться пекло, через велику кількість злих духів, що там зустрічаються...» [21, с. 333]. Як бачимо, натяк на непевність інформації присутній («розказує дехто» чи «в минулому існувала думка»), але спокуса зафіксувати фольклорний матеріал і подати його як реальний є сильнішою від критичного осмислення. Все це дозволяє зрозуміти особливості менталітету дипломата-літератора кінця XVI ст., а відтак — кочування умовностей, гіпербол, фантазійних стереотипів, що стали невід'ємною частиною літературного образу земель сьогочасної України.

Завершуючи розгляд тексту Граціані, зазначимо, що він повторює за Меховським розповідь про те, як рутенці добувають сіль з озера (мається на увазі Хаджибей, з якого влітку випаровується вода), ризикуючи при цьому бути захопленими в полон татарами. Знов-таки за М. Меховським, Граціані дещо детальніше говорить про іншу «дивовижу» на межі Русії й Татарії: в ріках Бористені й Бугу влітку майже щоночі народжуються черв'ячки, які вранці плавають як риби, опівдні літають, мов птахи, а ввечері помирають. Йдеться, мабуть, про одnodенок, яких Меховський називає езімерами (Esimere), відмічаючи особливо, що про них згадував Аристотель [18, с. 85b]. Відтак, вони достойні посиленої уваги. До речі, про одnodенок не забуває згадати й Дж. Ліппомано, щоправда, їх він «оселяє» у Пруссії та Литві, зазначаючи, що їх «історики й філософи древності звали Езімерами» [16, с. 278]. Таким чином, мабуть, користуючись тими ж критеріями, що й Меховський або ж Ліппомано — авторитет Аристотеля й істориків та філософів древності в цілому та загострення уваги на дивовижах далекої землі — цю інформацію зацікавлено переймає і Граціані, як і розповіді про те, як в околицях Белза і Хелма існує дика сосна, деревина якої, зрізана й кинута на землю, перетворюється на камінь менш ніж за два роки [15, с. 278–280].

Індивідуальний характер у творі Граціані має сама постановка проблеми пустельності й необжитості великої частини родючої «Подолії», у напрямку до Чорного моря, через напади «варварів», тобто татар: Коммендоні пропонує королю Польщі проект заселення і культивуації безлюдних земель Подолії, щоб захопити короля,

він говорить про інтерес, який Венеція мала б до торгівлі зерном із Русією. Торговий обмін розвинув би і контакти населення Подолії з цивілізованими країнами, приніс би не тільки заробіток, а й розвинув би звичаї. Тобто наявне відоме нам із попередніх текстів протиставлення патріархальності, якщо не варварства, цивілізованому Заходу [15, с. 285]. Загалом твір А. М. Граціані є цікавим і показовим літературним документом свого часу, оскільки органічно поєднує майже всі відомі традиційні «кліше», які стосуються українських земель, із певною кількістю оригінальної інформації.

Уже згадані реляції Дж. Ліппомано і П. Дуодо торкаються і козацької теми. Згадка Ліппомано про козаків коротка, але промовиста: «Використовують зброю, яку хочуть, оскільки військо розділяється на три види: кавалерія, (...) піхота, і ще одна піхота, яка складається з тих, кого звуть козаками, що, озброєні по-татарському, вбивають, грабують і спустошують залізом і вогнем ворожий край...» [16, с. 291]. Як бачимо, у двох рядках вже помітна асоціація «козаки — татари, невпинна руйнівна сила», хоча зазначено, що вони руйнують «ворожий край». Дещо більше про козаків, а також про структуру Польського королівства, зі вказівкою на «руські» провінції, подає матеріал П. Дуодо. У його реляції наявні численні «стереотипові» описи багатства природи і землі, які офіційно стосуються Литви і Польщі в цілому, але автор вказує, що до Литви входять Київщина, Поділля й Волинь [21, с. 328]. До речі, Дуодо зауважує, що врожай злаків у цих землях такий, що ними годують чимало західних країн [3, с. 329], тобто вимальовується стереотип «житниці Європи», актуальний до сьогодні. У описі адміністративного поділу Польщі автор зазначає: «Між цими двома ріками (Бористен і Дністер. — К. К.) живуть козаки, надзвичайно хоробрий народ, що налічує дванадцять чи п'ятнадцять тисяч осіб, які є мішаниною поляків, литвинів, модаван, валахів, турок, італійців та інших народів, які живуть грабунком на зразок ускоків. Найбільше ходять війною вони проти татар, часто не дозволяючи їм проникати у Польщу, і здійснюють набіги на їх землі, коли татари намагаються це зробити. Все частіше й успішніше воюють вони проти турок, і нещодавно тисячу двісті їх (козаків. — К. К.), разом із воеводою, вигнаним із Молдавії, подолали величезну кількість турок і модаван, і добилися б набагато більшого, аби тільки воевода їх не зрадив. Ці козаки є підданими Польського

Короля; у разі війни, за певну платню, всі служать на його боці...» [21, с. 321]. Порівняно з попереднім процитованим зауваженням Ліппомано у тексті Дуодо козаки вже не виглядають руйнівною, подібно до татарської, силою, а є хороброю багатонаціональною армією на службі у короля Польщі, з особливим підкресленням їх бойових дій проти «невірних» турок і татар. Це цілком зрозуміло для венеційського дипломата, який шукає союзників до антитурецької ліги. Підсумовуючи, наголосимо, що і в Дуодо, і в Ліппомано козаки не мають національної приналежності до руських-рутенців-українців. На цьому етапі можна говорити лише про зв'язок

територіальний. Крім того, у Дуодо — офіційно стосовно Литви — наявне зауваження зокрема щодо неоднорідності релігії, причому виведення «провінційного» характеру грецької віри: «Поляки живуть за латинським обрядом, а литвини, насамперед найнижчі верстви, живуть за грецьким...» [21, с. 332–333]. Інше зауваження стосується тиранічного ставлення шляхти до підлеглих селян: так, простолюд тільки що «дихає вільно» і, хоча там і великі врожаї, ледь вистачає прогледувати сім'ю [21, с. 334]. Ці зауваження у пізніших текстах розвинули нові тематичні лінії, пов'язані з образом України, особливо епохи Хмельниччини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Макушев В. Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы к славянской истории / В. Макушев // Приложение к 16 тому «Записок Императорской Академии Наук». — СПб., 1870.
2. Наливайко Д. С. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Д. С. Наливайко. — К.: «Основи», 1998.
3. Antonibon F. Le relazioni a stampa di ambasciatori veneti / F. Antonibon. — Padova: Tipografia del seminario, 1939.
4. Avanzino S. L'Ucraina di Antonio Maria Graziani / S. Avanzino // Materiali del IV Convegno di Studi Italo-Ucraini. — Рукопис.
5. Biedermann H. Enciclopedia dei simboli / H. Biedermann. — Milano: Garzanti, 2007.
6. Cavalli Marino. Relazione dell'Impero Ottomano di D. T., 1560 / Cavalli Marino // Relazioni degli Ambasciatori veneti al Senato. — Vol. III (ser. III — vol. I). — Firenze, 1840 (Le Relazioni degli Stati Ottomani).
7. De scriptis invita Minerva ad Aloysium fratrem libri XX nunc primum editi, cum adnotationibus Hieronimi Lagormarsini. — Firenze, 1745–1746.
8. De vita Ioannis Francisci Commendonis Cardinalis libri quator. — Paris, 1669; Padova, 1685.
9. Discorso nel quale si contengono l'origine, sito, qualita, ricchezze, costumi, modo di governo e forze de Poloni; le imprese fatte da gli Re Iagelloni di E. M. Manolesso. — Venezia, 1573.
10. Dispacci del N. U. Girolamo Lippomano, ambasciatore dal 5.01 al 16.11.1574 / Dispacci del N. U. // Rerum Polonicarum. — Venetiis, 1892–1902.
11. Dizionario ecclesiastico a cura di Mercati e Pelzer. — Torino, 1953. — V. I.
12. I libri commemoriali della Repubblica di Venezia regesti. Libro XXVII. — Tomo VII. — Venezia, 1907.
13. Ioannis Crassinii Polonia. Ad Serenissimum, Et Potenti Rimum, Henricum primu[m] Valesium, Dei gratia vtriusq[ue] Polonia Regem. — Bonna, 1574.
14. Kresalkova J. I cosacchi visti da due italiani del Cinquecento: G. A. Caligari e A. Bolognetti / J. Kresalkova // Europa Orientalis. — 1/82.
15. La vie du Cardinal Jean François Commendon, divisée en quatre livres, écrite en Latin par Antoine Maria Graziani, évêque d'Amélie, et traduite en français par Monsieur Fléchier. — Paris, 1671.
16. Lippomano G. Relazione di Polonia 1575 / G. Lippomano // Relazioni degli Ambasciatori veneti al Senato. — Serie I. — Vol. VI. — Firenze, 1862.
17. Litterae Nuntiorum Apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes. Vol. I. — Roma, 1959.
18. Micheovo M. Historia delle due Sarmatie di Mattheo di Micheouo, dottor fisico, et canonico cracoviese, tradotta per il signore Annibal Maggi. Con la tavola delle cose notabili Vinegia: appresso Gabriel Giolito de' Ferrari, 1561.
19. Picchio R., Manolesso E. M. A. Vimina e la Polonia // Venezia e la Polonia nei ss. dal XVII al XIX. — Venezia–Roma, 1963.
20. Relazione di Polonia di Pietro Duodo del 1592 // Relazioni degli Ambasciatori veneti al Senato. — Serie I. — Vol. VI. — Firenze, 1862.
21. Relazione di Polonia di Pietro Duodo del 1592 // Relazioni degli Ambasciatori veneti al Senato.
22. Unterkircher F. Tiere, Glaube, Aberglaube. Die schönsten Miniaturen aus dem Bestiarium. — Graz, 1986.